

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 7.067

А. В. Бричка

Історіографія духовної спадщини Паїсія Величковського

У статті розглянута історіографія духовної спадщини Паїсія Величковського. Автором встановлено, що Паїсій Величковський був однією з найвизначніших постатей українського чернецтва. Багата духовна спадщина Паїсія Величковського зумовила значний інтерес до його постаті як церковних, так і світських дослідників. Автор зробив висновок, що в сучасній світовій науці накопичено значну кількість різнопланових досліджень духовної спадщини преподобного Паїсія. Водночас вітчизняними науковцями постать Паїсія Величковського досліджена недостатньо, що зумовлює необхідність проведення комплексних спеціалізованих досліджень з цієї проблематики.

Ключові слова: аскетизм, афонські старці, ісіхазм, українське чернецтво, Паїсій Величковський.

В статье рассмотрена историография духовного наследия Паисия Величковского. Автором установлено, что Паисий Величковский был одной из выдающихся фигур украинского монашества. Богатое духовное наследие Паисия Величковского обусловило значительный интерес к его личности как церковных, так и светских исследователей. Автор сделал вывод, что в современной мировой науке накоплено значительное количество разноплановых исследований духовного наследия преподобного Паисия. В то же время отечественными учеными фигура Паисия Величковского исследована недостаточно, что приводит к необходимости проведения комплексных специализированных исследований этой проблематики.

Ключевые слова: аскетизм, афонские старцы, исихазм, украинское монашество, Паисий Величковский.

In the article the historiography spiritual heritage Paisius Velichkovsky. The author found that Velychkovsky Pais was one of the most prominent

figures of Ukrainian monasticism. The rich spiritual heritage Paisius Velichkovsky led to considerable interest in his personality as religious and secular scholars. The author concluded that in the modern world of science has accumulated a large number of diverse investigations spiritual heritage of St. Paisius. However, domestic scientists figure Paisius Velichkovsky studied enough, which leads to the need for comprehensive specialized studies on the subject.

Key words: asceticism, Athos elders hesychasm, Ukrainian monk, Paisius Velichkovsky.

XVIII ст. є одним з найважливіших періодів в історії української культури, період, який буде мати вирішальні наслідки для прийдешніх поколінь. У цьому столітті відбуваються процеси, що виносять на поверхню безліч проблем, які або століттями перебували в сплячці, або були зовсім невідомими. Протягом цього століття відбувалися трагічні для української культури події руйнації Запорізької Січі та ліквідації козацької республіки, що призвело до занепаду державності. Водночас цей період характеризується появою багатьох виданих українців, значним культурним злетом, який дослідники називають "золотою добою української культури".

У цій атмосфері прожив життя видатний український подвижник Паїсій Величковський (1722–1794), духовна особистість, що виділяється серед своїх сучасників як рідкісними здібностями і чеснотами, так і освіченістю, що ставить його на особливе місце.

Діяльність преподобного Паїсія була різноманітна. Він був і аскет-подвижник, і вчитель благочестя, і мудрий начальник монастирської громади, і старець. З його ім'ям цілком обґрунтовано пов'язують відродження чернецтва в Молдавії, Румунії, Росії, Болгарії, Сербії. Сам, подаючи приклад істинно аскетичного життя, він мудро керував створеним ним чернечим братством і зумів виховати сонм подвижників, гідних своїх наступників і продовжувачів своєї справи.

Аскет, подвижник, мудрий наставник і керівник – одна з рис о. Паїсія, його переважно особистий подвиг. Але він зробив і інше велике діло, яке виразилося в створенні слов'янської аскетичної літератури, наблизивши до слов'янського чернецтва саме першоджерело чернечої освіти. Значну частину свого життя Паїсій Величковський віддав переписуванню, перекладу і складанню нових творів. Він перекладав твори отців церкви з грецької на ново-церковно-слов'янську мову, бо багато з цих творів були ще не перекладені, або перекладені зле. Переклав він дуже багато – по ньому полишилося

близько 300 найрізноманітніших рукописних перекладів та виправлень, головне творів аскетичних та богословських взагалі. З кожного нового перекладу робилося кілька списків, і вони ширилися по всьому православному слов'янському світі. Завдяки своїм працям, Паїсій Величковський зумів у величній грецькій чернечій державі, якою є Афон, створити прецедент присутності слов'янства, відтворити окрему слов'янську державу, запровадити слов'янську мову та богослужбову практику, а також зберегти слов'янську, а звідси й українську культуру.

Таким чином, Паїсій Величковський залишив після себе значну духовну спадщину. Тому не випадково на тему духовної спадщини Паїсія Величковського вже написано значну кількість досліджень і наукових праць. Канонізація преподобного Паїсія ювілейним Собором Руської Православної Церкви в 1988 році викликала ще більший інтерес до нього, в тому числі і з боку зарубіжних дослідників. За останні роки богословська література з даного питання поповнилася багатьма роботами, що заслуговують на увагу. Наразі кількість окремих робіт і статей по цій темі, написаних з середини XIX століття, досягає майже двохсот найменувань. Однак дослідженню історіографії духовної спадщини Паїсія Величковського, на жаль, науковцями не приділялося належної уваги, що зумовлює актуальність обраної теми.

Дослідженню життя та духовної спадщини Паїсія Величковського присвячено праці С. Четверикова "Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество", А.-Е. Н. Тахиаос, "Возрождение Византийского мистицизма старцем Паисием Величковским (1722–1794)", С. Шумило "Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сеч", Є. Владимірова "Преподобный Паисий Величковский", М. Ганицького "Кжизнеописанию старца Паисия Величковского", Н. М. Дилевського "Старец Паисий Величковский и его болгарские читатели", Д. Кенанова "Стихова прослава на схиархимандрит Паисий Величковски", Л. Полякова "Старец Паисий Величковский как учитель аскетики", І. Паюла "Славянские ученики прп. Паисия XVIII – начала XIX века", Г. Самуряна "Архимандрит Паисий Величковский", І. К. Смолич "Русское монашество", В. Старика "Неопубліковані листи Паїсія Величковського до Запорозького Війска" та ін. Найбільше досліджень спадщини Паїсія Величковського здійснено на базі православних монастирів та церков України, Росії та Молдавії. У бібліографічному списку про старця Паїсія Величковського, складеному професором

А.-Е. Н. Тахиаосом у 1993 році перераховані 166 книг і статей з даної проблематики [14, с. 201–227]. Але цей список поповнився за останні роки. Отже, наразі є необхідним проведення нових досліджень історіографії духовної спадщини Паїсія Величковського.

Метою даної статті є дослідження історіографії духовної спадщини Паїсія Величковського.

Першою працею, присвяченою діяльності преподобного Паїсія, слід вважати біографію старця, написану його учнем, ченцем Віталієм, румуном за походженням. Дослідник В. Савчук повідомляє, що текст цієї біографії був у Нямецькому монастирі невідомий.

Через двадцять років після кончини старця братія монастиря, бажаючи мати біографією покійного наставника, доручила схимонаху Митрофану написати життєпис Паїсія. Незабаром слов'янський текст Житія був написаний, але остаточно не виправлений і не відредагований. Схимник Митрофан помер, так і не встигнувши повністю відредагувати свою працю [13].

Пізніше схимонаху Ісааку Даскелу було доручено доопрацювати і виправити текст Митрофана. Версія Ісаака – румунська і відрізняється від Митрофанової. Ісаак також не встиг відредагувати свій текст Житія.

Ченці Нямецького монастиря звернулися до вченого ченця Григорія, тоді ієродиякона. Вони просили відредагувати і скоротити текст Ісаака.

Біографія, що стала результатом праць Григорія, названа "Краткая повесть о жизни блаженного отца нашего Паисия" та надрукована в друкарні Нямецького монастиря в 1817 р. За думкою дослідника А. І. Яцимирського, Григорій "вибирав факти обережно і невміло, що врешті-решт абсолютно знеособило фігуру чудового старця, і з живої, симпатичної людини зробила якийсь образ абстрактного, сухого подвижника з усіма канонічними рисами" [18, с. 527].

Отже, румунський текст Григорія сильно відрізнявся від слов'янської Біографії Митрофана. Тоді слов'янинові, ченцеві Платону, який був раніше переписувачем при старці Паїсії, дали послух: створити компілятивну Біографію, ґрунтуючись на версіях Ісаака і Митрофана і на виданому в Нямці тексті, що був ексцерпцією з наявних біографій. Платоновий Життєпис було складено в стилі класичного житія – в ньому не знайти особистих емоцій і живих подробиць. Житіє старця Паїсія, зібране від багатьох письменників, було надруковано в Нямці (1836) [12].

У 1847 році Платонова біографія була перевидана вже слов'янською мовою цивільним шрифтом, під однією обкладинкою з низкою текстів самого старця Паїсія. Ініціаторами цього видання були І. В. Киреєвський (1806–1851) і оптинський старець прп. Макарій (Іванов). Вони домоглися схвалення своєї ініціативи святителем Філаретом (Дроздовим), митрополитом Московським (26.12.1783–19.02.1867). Окремою публікацією цієї біографії передувало її видання І. В. Киреєвським у журналі "Москвитянин". Там же були опубліковані і два листи старця Паїсія до ієрея Димитрія [6].

І. В. Киреєвський та Макарій мали три схожі між собою рукописи Життя схімонаха Паїсія. У їх видання, крім "Життя", були включені і листи преподобного: два листи до ієрея Димитрія, уривок з листа до архімандрита Феодосія, послання отцям обителі Поляномерульської, лист до Марії (Протасьєвої), начальниці Арзамаської громади. У це видання увійшли також Глави про розумну молитву з Паїсієвим перекладом з грецького на [молитву] "Господи, помилуй". Крім того, в зазначеному виданні були опубліковані і деякі писання старця Василія Поляномерульського і листи старців Софронія і Афанасія. Життєпис було згодом двічі перевидано (1892, 1902).

Згодом короткі життєписи старця Паїсія з'являлися не як самостійні праці, а в складі описів деяких російських монастирів і російських подвижників, які зазнали на собі вплив його особистості. Ці "лубочні" житія є по суті витягами з відомих "Житій".

Засновник Ново-Нямецького монастиря, архімандрит Андронік, присвячує прп. Паїсію і його працям велике місце в своїй 10-томній Історії Ново-Нямецького монастиря. У 4-му томі він розглядає листи і послання преподобного хронологічно, тобто відповідно до подій його життя. Андронік збагачує уявлення про літературну діяльність старця, пропонуючи невідомі до того часу твори [10, с. 12].

Священик М. Ганицький у своїх працях, присвячених життю і роботі прп. Паїсія, висловлює думку, що відродженню чернецого життя в Росії XVIII – поч. XIX ст. сприяли учні Паїсія, які повернулися в Росію. Ганицький перераховує відомі йому твори старця, публікує в скороченні чернецький статут прп. Паїсія і переказує Паїсієво послання ієросхимонаху Агафону [7–8].

У 1902 р. ректор Волинської духовної семінарії архим. Амвросій видав книгу "Молдавський старець Паисий Величковський (1722–1794)", до складу якої були включені короткий біографічний нарис про преподобного російською мовою, виклад вчення прп. Паїсія про розумову молитву, російський переклад Глав про розумну молитву [1].

Книга "Молдавский старец Паисий Величковский (1722–1794)" довгий час залишалася основним джерелом відомостей про прп. Паїсія і його аскетичну школу.

У 1905 р. учений-славіст А. І. Яцимірський опублікував свою працю "Славянские и русские рукописи румынских библиотек", що включала описи, фрагменти і текстологічний аналіз багатьох рукописів старця Паїсія і його прихильників. Дослідник присвячує діяльності прп. Паїсія і його школі особливий розділ. Безпосередньо опису рукописів Паїсія передує нарис "Паїсій Величковський і відродження слов'янської писемності в Молдавії в 2-й половині XVIII століття". Тут же Яцимірський пише і про свою вдалу знахідку в бібліотеці Імператорської Академії наук: він знайшов автобіографію, озаглавлену "Повесть о свят ем соборе...", і це оновило дані про життя прп. Паїсія, дозволивши встановити ті джерела, якими користувалися перші біографи старця. Яцимірський докладно розглядає чернецький статут прп. Паїсія і приходять до висновку, що поява Паїсієва братства з його чернецьким статутом 1763 р. стала причиною реформи монастирського життя в Молдавії. Аналізуючи перекладацьку діяльність прп. Паїсія, Яцимірський знаходить її багато в чому схожою з релігійно-культурним рухом XIV ст. у Візантії і Болгарії [18].

Архімандрит Никодим (Кононов) у своїй праці: "Старцы: о. Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский и их литературно-аскетическая деятельность" детально викладає історію публікації перекладів школи прп. Паїсія оптинцями, характеризуючи Паїсієві переклади в цілому. Він розглядає прп. Паїсія як родоначальника російської аскетичної літератури синодального періоду, припускаючи, що всі наступні духовні письменники тією чи іншою мірою перебували під впливом молдавського старця [8].

М. С. Боровкова-Майкова, порівнюючи творчість прп. Ніла Сорського з працями прп. Паїсія, висловлює думку, що Нямецький архімандрит перебував під сильним впливом "заволзького старця" (прп. Ніла), і наводить у своїй праці кілька фрагментів з творів того і іншого, покликаних довести їх подібність, однак властивих східній святоотецькій традиції в цілому. Пізніші дослідники вважають її висновки безпідставними [2].

У 1912 р. виходять у світ перші статті священика Сергія Четверикова, автора цілої низки праць, присвячених прп. Паїсію. У них прп. Паїсій представлений безумовним натхненником руського чернецтва XIX в. У праці о. Сергія "Молдавский старец Паисий Величковский. Его жизнь, учение и влияние на православное

монашество", що вийшла в декількох виданнях, наведено життя старця, що представляє собою переказ уже відомих джерел. В основу своєї книги о. Сергій поклав матеріали, які збиралися для випуску у світ Полтавсько-Переяславського патерика, куди повинні були увійти життєписи багатьох подвижників, які народилися або проживали в межах Полтавського краю. Складання життєпису старця Паїсія було доручено о. Сергію, який скористався багатим рукописним матеріалом, що зберігався в бібліотеках Петербурзької Імператорської Академії Наук і Петербурзької Духовної Академії, в Московській Синодальній (Патріаршій) бібліотеці, Орловському єпархіяльному сховищі, бібліотеках Оптиної пустелі, Ново-Нямецького монастиря і Бухареста. У книзі автор наводить переказ навчання за Паїсія про розумову молитву. Крім цього, о. Сергій приносить російський переклад уривків з Послання ієромонаху Агафону, Послання ієрею Іоанну про унію, послання до жителів сіл Василівського і Палехи [17].

Четвериков відзначає, що "Не можна правильно уявити собі духовний стан руського чернецтва і російського народу в XVIII і XIX ст., не враховуючи духовного впливу старця Паїсія та його учнів. Цей вплив поширився більш, ніж в 100 оселях 35 єпархій російської Церкви, при посередництві понад 200 учнів старця та їх наступників. Під його впливом змінився вигляд руського чернецтва: піднеслося значення внутрішнього духовного подвигу, про характер якого можна судити зі старчої Оптиної Пустелі і по зображенню його в російській літературі – "Брати Карамасови". Славнозвісні з російських письменників (Гоголь, І. В. Киреевский, Достоевський, Л. М. Толстой, В. С. Соловйов, К. Н. Леонтьєв та ін.) помітили цей духовний рух в російському чернецтві, вивчали його і відчували на собі його вплив" [17, с. 1].

Цю об'ємну роботу все ж важко назвати суворим науково-історичним дослідженням: Четвериков не вказує джерела, якими користувався, а перераховуючи 107 монастирів Росії, які зазнали впливу прп. Паїсія, навіть не згадує, в чому конкретно він виразився і за допомогою яких саме послідовників старця поширився в даних обителях.

У 1956 р. вийшла стаття І. Хібаріна "Литературно-переводческая деятельность старца Паисия (Величковского)". Автор розбирає в ній причини, що спонукали прп. Паїсія приступити до переведення на слов'янську мову грецької духовної спадщини святих отців, і дає характеристику перекладам школи Паїсія. Заслугу прп. Паїсія він бачить і в тому, що їм були переведені писання святих отців, невідомі

раніше, на слов'янську, і у величезному впливі на відродження руського чернецтва в XIX в. в цілому: "о. Паїсій переклав цілий ряд таких аскетичних творів, які своїм змістом охоплюють весь лад чернечого життя, докладно говорять про старечі настанови, про чесноти смирення, про порядки, лади і кінцеві цілі статуту чернечого життя. Сюди відносяться: "Преподобных отцев Варсануфия Великаго и Иоанна руководство к духовной жизни в ответах на вопрошания учеников"; потім – творіння авви Дорофея, творіння Ісаака Сирина, Іоанна Лествичника, Максима Сповідника, Сімеона Нового Богослова, авви Фалассію і Феодора Студита ... Цей чудовий старець по всій справедливості заслужив честь називатися обновителем російського чернечого життя і першим російським ченцем наставником і керівником в аскетичному читанні. У XVIII і на початку XIX століття в Росії була вражаюча убогість аскетичної літератури, а переклади о. Паїсія перетворили цю убогість в духовне багатство відродженої чернечого життя" [16, с. 61–62].

Одне з найсерйозніших і всебічних досліджень літературних праць старця було проведено в неопублікованій дисертації ієромонаха Леоніда (Полякова) "Схиархимандрит Паисий Величковский и его литературная деятельность" [5]. Ієромонах Леонід докладно описує перекладацьку діяльність старця, її принципи, його аскетичне вчення, діяльність його учнів, видання його перекладів і оригінальних творів. Поляков виявляє і систематизує основні аскетичні ідеї школи прп. Паїсія, з'ясовує їх літературні джерела. Досліджуючи перекладацьку діяльність старця, автор характеризує її обсяг, метод і якість перекладу. Не здійснюючи філологічного дослідження текстів, він відзначає високий ступінь їх відповідності східній чернечій традиції святих отців у цілому [5].

З новітніх праць можна відзначити дві дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я в МДА: І. Паюла "Славянские ученики при. Паисия XVIII – начала XIX веков" [11] і священника Андрія Михайлова "Старчество прп. Паисия Величковского и Оптинских старцев" [7].

І. Паюл справедливо відзначає, що вивчати діяльність преподобного Паїсія у відриві від його братства не можна. Все, що він зробив для відродження істинного чернецтва, для духовного просвітництва, стало плодом співтворчості старця і його учнів. Ми ніколи б, напевно, не дізналися про настільки великого подвижника, плідного перекладача і письменника, діяльного пастиря, якби не його вдячні учні і співробітники, що залишили письмові свідчення про Паїсія. Не

будь у нього стількох послідовників, можливо, Паїсію не вдалося б зібрати стільки грецьких оригіналів праць святих отців, виправити безліч слов'янських рукописів, зробити значну кількість власних перекладів і розмножити такі необхідні книги. Учні стали активними помічниками в його працях від витоків його літературної діяльності до самої його смерті. І навіть після смерті старця вони продовжили справу свого наставника, переводячи і переписуючи книги, займаючись їх видавництвом, працюючи над власними творами. Ті з учнів, які за життя преподобного Паїсія або після його смерті перейшли в інші обителі, послужили до поширення там духовної спадщини преподобного Паїсія і відродженню традицій істинного чернецтва [11, с. 144]. При цьому, поширюючи християнське вчення ново-церковно-слов'янською мовою, вони невідомо поширювали слов'янську, а отже й українську культуру.

Особливу увагу хочеться звернути на праці видатної румунської дослідниці В. Овчинникової-Пелін, яка вже багато років систематизує, вивчає і публікує різні рукописи, пов'язані з ім'ям і школою прп. Паїсія. У 1989 р. під її редакцією вийшов об'ємний каталог рукописного зібрання монастиря Новий Нямц, що містить науковий опис багатьох рукописів Паїсієвої школи [9].

Слід відзначити й внесок Антонія-Еміліоса Тахіаоса в дослідження духовної спадщини Паїсія Величковського. У 1964 р. в Солуні вийшла грецькою мовою його монографія "Паїсій Величковський і його аскетико-філологічне вчення", в якій розкрито значення чернечого перекладацької школи старця для культурного і духовного життя його епохи.

У 1986 р. виходить знаменита книга А. Тахіаоса "Возрождение православной духовности старцем Паисием Величковским", де вперше опублікована церковнослов'янською мовою автобіографічна "Повесть о свят ем соборе..." старця Паїсія [15].

Слід також відзначити фундаментальну працю італійського дослідника Адальберта Мاینарді "La corrispondenza dello starec Paisij Velickovskij" (1722–1794) ("Переписка старця Паїсія Величковського" (1722–1794)). Праця містить докладний аналіз кореспонденції прп. Паїсія. В одній із глав ("аскетико-філологічна школа") дослідником проводиться детальний аналіз принципів перекладів старця і детально розглядаються "Лист до Феодосії" і "Послання митрополита Гавриїла". У розділі, названому "2-ий лист до Феодосії і слов'янське Добротолубство", зроблено акцент на описі старцем свого плану, і

його значення для подальшого видання слов'янського добротолубства. В праці залучені результати кращих сучасних досліджень. Маїнарді аналізує не тільки слов'янські, а й румунські листи Паїсія, порівнюючи різні редакції одного і того ж листа, дає характеристику літературного стилю і мови Нямецького старця [19].

До духовної спадщини преподобного Паїсія звертаються й сучасні українські дослідники. Так, митрополит Іларіон (Огієнко) в статті "Паїсій Величковський на Афоні (1746–1763)", ґрунтуючись, насамперед, на вищезгаданій праці Четверикова, відзначає національні погляди прп. Паїсія та його непорозуміння через це з греками на Афоні: "Старець Паїсій сильно боронив своїх українців, які, по Полтавському бої 1709 року, мали собі скрізь багато ворогів. За Св. Іллінським скитом ще від початку його міцно пішла слава, як за основником власне українського скиту... Дуже можливо, що через давнішню ворожнечу афонських монахів різних націй образ Паїсія в очах українських іноків Іллінського монастиря одержав національний характер. Тепер о. Паїсій вважається борцем за українських монахів проти грецьких вимог" [20].

Таким чином, Паїсій Величковський був однією з найвизначніших постатей українського чернецтва. Він був і аскетом-подвижником, і вчителем благочестя, і мудрим начальником монастирської громади, і старцем. З його ім'ям цілком обґрунтовано пов'язують відродження чернецтва в Молдавії, Румунії, Росії, Болгарії, Сербії. Він перекладав твори отців церкви з грецької на ново-церковнослов'янську мову – по ньому полишилося близько 300 найрізноманітніших рукописних перекладів та виправлень, а головне творів аскетичних та богословських взагалі. Багата духовна спадщина Паїсія Величковського зумовила значний інтерес до його постаті як церковних, так і світських дослідників. Дослідження його духовної спадщини розпочалося практично відразу після його смерті, однак лише з ХХ століття, з появою праць С. Четверикова, А.-Е. Н. Тахіаоса та інших, ми можемо мати певну уяву про діяльність Паїсія Величковського.

Повністю охарактеризувати весь комплекс праць у даній публікації не представляється можливим. Треба відмітити, що на сьогодні в сучасній світовій науці накопичено значну кількість різнопланових досліджень духовної спадщини преподобного Паїсія. Водночас вітчизняними науковцями постать Паїсія Величковського досліджена недостатньо, що зумовлює необхідність проведення комплексних спеціалізованих досліджень з цієї проблематики.

Література

1. Амвросий Молдавский старец Паисий Величковский: 1722–1794 гг. Краткий биографический очерк с приложением учения старца Паисия об умной молитве. – Почаев, 1902. – 140 с.
2. Боровкова-Майкова М. Нил Сорский и Паисий Величковский. Сборник статей, посвящ. С. Ф. Платонову. – СПб., 1911. – 240 с.
3. Ганицкий М. Блаженные памяти отца нашего Паисия сочинения / М. Ганицкий // Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1881. – № 4. – С. 571–578; 1882. – № 2. – С. 118–131.
4. Ганицкий М. К жизнеописанию старца Паисия Величковского / М. Ганицкий // Кишиневские Епархиальные Ведомости. – 1883. – № 4. – С. 103–111; № 8. – С. 278–290.
5. Иеромонах Леонид (Поляков). Схиархимандрит Паисий Величковский и его литературная деятельность : дисс. на соиск. ученой степени магистра богословия. – Ленинград, 1956. – 160 с.
6. Киреевский И. В. Москвитянин / И. В. Киреевский. – 1845. – № 4, ч. 2.
7. Михайлов А. Старчество преподобного Паисия (Величковского) и его Оптинских последователей : дисс. на соиск. ученой степени канд. богословия / Михайлов А. ; Московская Духовная Академия. Машинопись. – Сергиев Посад, 2002. – 141 с.
8. Никодим (Кононов). Старцы Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский и их литературно-аскетическая деятельность / Никодим (Кононов). – Москва, 1909. – 180 с.
9. Овчинникова-Пелин В. Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР. Коллекция Ново-Нямецкого монастыря (XIV–XIX вв.). – Кишинев, 1989. – 438 с.
10. Паюл И. Очерк истории Ново-Нямецкого Свято-Вознесенского монастыря / И. Паюл. – Жировичи : Минская духовная семинария, 1996. – 200 с.
11. Паюл И. Славянские ученики прп. Паисия XVIII – начала XIX веков : дисс. на соиск. ученой степени канд. богословия / Паюл И. – Сергиев Посад, МДА, 2001. – 154 с.
12. Платон, схимонах. Житие блаженнейшего отца нашего старца Паисия. Собранные от многих писателей. – Нямецкий монастырь, 1836. – 160 с.
13. Савчук В. Паисий Величковский и возрождение исихастской традиции в Румынской Церкви в XIX–XX вв. // ТКДА. – 1999. – Вып. 1. – С. 152–215.
14. Тахиаос А.-Э. Н. Возрождение византийского мистицизма старцем Паисием Величковским (1722–1794) / А.-Э. Н. Тахиаос // Cyrillomethodianum 17–18. Thessaloniki, 1993–1994. – С. 201–227.
15. Тахиаос А.-Э. Н. Возрождение православной духовности старцем Паисием Величковским (1722–1794) [Электронный ресурс] / А.-Э. Н. Тахиаос // Доклад на второй международной конференции, посвященной

тысячелетию Крещения Руси. "Богословие и духовность Русской Православной Церкви". – М., 1987. – Режим доступа:

<http://paisius-niamets.orthodoxy.ru/biblio2.zip>. – Назва з екрана.

16. Хибарин И. Литературно-переводческая деятельность старца Паисия (Величковского) // Журнал Московской Патриархии. – 1956. – № 12. – С. 58–62.

17. Четвериков С. Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество / С. Четвериков. – М. : Правда христианства, 1998. – 132 с.

18. Яцимирский А. И. Славянские и русские рукописи румынских библиотек / А. И. Яцимирский. – СПб., 1906. – 822 с.

19. Mainardi A. La corrispondenza dello starec Paisij Velickovskij (1722–1794), Università degli studi di Torino, Anno Accademico 2001/2002.

20. Іларіон (Огієнко). Паїсій Величковський на Афоні (1746–1763) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://hram.in.ua/biblioteka/pratsi-mytr-ilariona-ohienka/88-book88/619-title906>. – Назва з екрана.